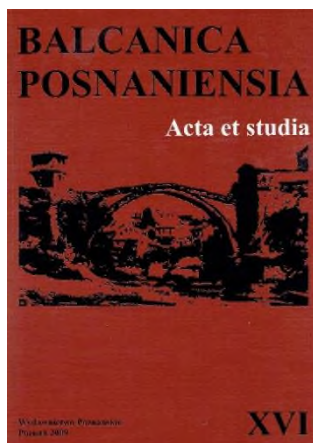

Quirini-Popławski Rafał, *O śladach genueńskiej obecności na zachodnim wybrzeżu Morza Czarnego w XIII–XIV wieku. Ruiny zamku w Enisali w Dobrudży*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 2009, t. 16, s. 103–116.

<https://doi.org/10.14746/bp.2009.16.9>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/52444>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

<http://bch.amu.edu.pl>

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.

UNIwersytet
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

O ŚLADACH GENUENSKIEJ OBECNOŚCI
NA ZACHODNIM WYBRZEŻU MORZA CZARNEGO
W XIII-XIV WIEKU.
RUINY ZAMKU W ENISALI W DOBRUDŻY

RAFAŁ QUIRINI-POPLAWSKI

ABSTRACT. Rafał Quirini-Popławski, *O śladach genueńskiej obecności na zachodnim wybrzeżu Morza Czarnego w XIII-XIV w. Ruiny zamku w Enisali w Dobrudży* (*About the Traces of Genoese Presence along the Western Coast of Black Sea in 13-14 Centuries. Ruins of the Castle in Enisala in Dobruja*).

Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, XVI, Poznań 2009, Wydawnictwo Poznańskie, pp. 103-116. ISBN 978-83-7177-650-2, ISSN 0239-4278. Polish text with a summary in English.

Rafał Quirini-Popławski, Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego (Jagiellonian University in Kraków), ul. Grodzka 53, 31-001 Kraków, Polska-Poland.

W drugiej połowie XIII wieku rozpoczął się nowy okres genueńskiej ekspansji handlowej w regionie Morza Czarnego. Dzięki niezwykle korzystnym koncesjom uzyskanym od cesarzy bizantyńskich z dynastii Paleologów, następnie zaś układom z cesarzami Trapezuntu oraz władcami tatarskimi, kupcy genueńscy nie tylko zaczęli odgrywać czołową rolę w handlu czarnomorskim, lecz na jego wybrzeżach stworzyli sieć placówek będących trwałym oparciem dla prowadzonej przez nich działalności. Bywały to zarówno niewielkie faktorie handlowe obejmujące port wraz z broniącym go zamkiem (np. Lerici u ujścia Dniepru, Scuti na zachód od Sudaku), kolonie o charakterze miejskim (np. Sudak) posiadające własne mury obronne wraz z potężnymi fortecami, a wreszcie prawdziwe metropolie (Kaffa oraz Pera-Galata) posiadające bogatą i zróżnicowaną topografię, z wieloma dzielnicami, świątyniami różnych wyznań oraz murowanymi budynkami publicznymi i mieszkalnymi. W wyniku prowadzonej przez Genuńczyków akcji kolonizacyjnej, intensywnej działalności handlowej i budowlanej charakter wybrzeży Morza Czarnego uległ swego rodzaju latynizacji, zaś Genuńczycy mogli nazywać go z dumą *Mare Januense*¹.

Nie ulega jednak wątpliwości, że obraz taki miał nieco jednostronny charakter, zaś intensywność genueńskiej obecności była zależna od charakteru kontaktów

¹ Zob. P. Stringa, *Genova e la Liguria nel Mediterraneo. Insediamenti e culture urbane*, Genova 1982, s. 344.

z poszczególnymi władcami sprawującymi władzę nad nadmorskimi krajami, zależna także od sytuacji politycznej w danym momencie. Pośrednim świadectwem stopnia tej intensywności jest ilość zachowanych do dziś architektonicznych śladów pobytu przybyszów z Ligurii nad Morzem Czarnym. Swą skalą zachwycają liczne ruiny genueńskich budowli na północnym oraz południowym wybrzeżu Morza Czarnego (zwłaszcza na Krymie, w okolicach Trapezuntu, w Konstantynopolu). W przeciwieństwie do tych terenów dość ubogo przedstawiają się natomiast ślady genueńskiej obecności na zachodnim wybrzeżu Morza Czarnego. Gdy w 1982 roku genueński badacz Paolo Stringa zestawiał katalog głównych punktów działalności genueńskiej w basenie Morza Czarnego, w jego pracy pojawił się tylko jeden obiekt znajdujący się na obszarze między ujściem Dniestru a Bosforem (czyli między genueńskimi Moncastro i Pera), a mianowicie ruiny zamku w Enisali².

Enisala jest wioską znajdującą się dziś w Rumunii, w północno-wschodniej części Dobrudży. Góruje nad nią skaliste wzgórze zwieńczone ruinami zamku (il. 1), stanowiące północno-wschodnie zakończenie Wyżyny Dobrudży, górujące nad dwoma jeziorami (Babadag od pn. zach. i Razim [Razelm; ant. *Halmyris*] od wschodu). Jezioro Razelm sąsiaduje od południa bezpośrednio z obszarem Deltą Dunaju, stanowiąc dawniej najdalej na południe wysuniętą jej część. Oba jeziora były wówczas ze sobą połączone, tworząc głęboką zatokę dostępną dla statków morskich, połączoną żeglownymi kanałami z południowym ramieniem Dunaju. Żeglugę uniemożliwiło z czasem zamulenie owych kanałów oraz cieśnin w mierzei oddzielającej jezioro Razelm od otwartego morza oraz zmniejszenie jego głębokości³.

Zamek zajmuje kulminację skalistego wzgórza, otaczając szczytowe spłaszczenie terenu o powierzchni około 3500 m². Zarys murów obronnych, zbliżony do prostokąta, dostosowuje się do panujących warunków terenowych⁴. Kurtynę południowo-zachodnią poprowadzono skrajem skalnego urwiska (il. 2), podczas gdy pozostałe trzy, nierównej długości odcinki otaczają szczytową platformę od strony trawiastokamienistych zboczy (il. 3). Na narożnikach murów obronnych umieszczono wieże zbudowane na planie nieregularnych cztero- i sześcioboków. Pomiędzy nimi, z wyjątkiem kurtyny wschodniej zamku, znajdują się czworoboczne występy muru. W sąsiedztwie wieży usytuowanej w pobliżu południowego narożnika zamku umieszczono bramę wjazdową (szer. 3 m) umieszczoną w obrębie większej i szerszej arkady (szer. 4 m), powstałej w grubości muru, w której znajdowało się miejsce na spuszczenie brony (il. 4). Druga, mniejsza brama znajdowała się w pobliżu czworobocznej wieży północnej. Wewnątrz murów jedynie w południowej części dziedzińca zachowały się ślady murowanych budynków, zapewne mieszkalnych⁵. Mury, grubości około 2 m, zostały wzniesione z bloków wapiennych różnej wielkości w dość nieregularnym

² P. Stringa, op.cit., s. 358-359.

³ C.C. Giurescu, *Știri despre populația românească a Dobrogei în hărți medievale și moderne*, Constanța 1966, pl. I.

⁴ I. Barnea, Ș. Ștefănescu, *Bizantini, Romani și Bulgari la Dunarea de Jos*, București 1971 (=Bibliotheca Historica Romaniae, IX: *Din Istoria Dobrogei*, vol. III), s. 383, fig. 118.

⁵ Wedle R. Florescu znajdowała się tam siedziba komendanta i mieszkanie załogi zamku (zob. I. Barnea, Ș. Ștefănescu, op.cit., s. 385, przyp. 8).

układzie. Do dziś zachowały się one na całym obwodzie, w wysokości od 5 do 10 m. Od północy i wschodu pozostały także fragmenty zewnętrznego muru warowni z dwoma występami o trójkątnym kształcie od północy i dwiema kwadratowymi wieżami od wschodu. Te fragmenty zachowały się dziś jedynie w przyziemiu.

P. Stringa zanotował, iż z dostępnej mu dokumentacji fotograficznej wynikało, że do budowy górnej części wieży przybramnej użyto również cegły, której pasy ułożone były naprzemiennie z pasami kamienia⁶. Autopsja ruin zamku w ich obecnej postaci nie potwierdza jednak tych spostrzeżeń. Od kilku lat prowadzone są przy nich intensywne prace rekonstrukcyjne kierowane przez Muzeum w Tulczy, których efektem stała się m.in. odbudowa wspomnianej wieży przybramnej, będącej obecnie niewątpliwie najbardziej efektowną częścią fortecy (il. 4).

Tereny wokół wzgórza zamkowego były zamieszkane od dawna. U jego stóp znajdowała się osada (w czasach rzymskich nosząca nazwę *Vicus Novus-Novovico*), wykazująca się ciągłością zasiedlenia od V wieku p.n.e. do VII wieku. Badania archeologiczne potwierdziły natomiast istnienie na szczycie wzgórza jedynie dwóch faz osadniczych: tzw. kultury Babadag (X-IX w. p.n.e.) i średniowiecznej (XIII-XVI w.). Znaleźiska z tego drugiego okresu podkreślają ściśle wojskowe wykorzystanie budowli⁷.

Nie posiadamy żadnych wzmianek źródłowych dotyczących budowy zamku oraz jego pierwszych użytkowników. Najstarszą informacją odnoszącą się do twierdzy w Enisali jest wzmianka w kronice Sükrüllaha, iż w latach 1416-1417 zamki Giurgiu nad Dunajem oraz Enisala i Isaccea w Dobrudży zostały odbite z rąk Wołochów przez sułtana Mehmeda I, lecz były tak zniszczone przez gajurów, że musiały zostać odbudowane⁸. W związku z tym przypuszcza się, że Enisala, dzieląc losy całej Dobrudży, została po raz pierwszy zajęta przez Turków Murada I w czerwcu 1389 roku. Następnie była trzykrotnie zdobywana przez Wołochów pod wodzą hospodara Mirczy Starego – w latach 1390-1391, na krótko – w 1396 roku i ponownie – na początku XV wieku (zapewne w 1404 r.). Zamek był użytkowany przez Turków od 1417 roku zapewne do początku XVI wieku, kiedy, wraz z zajęciem przez nich Budziaku oraz postępiem w rozwoju artylerii, utracił swe strategiczne znaczenie⁹.

⁶ P. Stringa, op.cit., s. 359.

⁷ R. Ciobanu, *Cetatea Enisala*, „Buletinul Monumentelor Istorice”, 3, 1971, s. 26 (na wzgórzu odnaleziono ponadto 8 monet z okresu III-VI w. n.e.); C. Bărbuleanu, *Monografia oraşului Babadag*, Bucureşti 1998, s. 327-328.

⁸ G.L. Brătianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă. Contributions à l'histoire de la domination Byzantine et tatar et du commerce génois sur le littoral roumain de la Mer Noire*, Bucarest 1935, s. 86, 88-89; I. Barnea, Ş. Ştefănescu, op.cit., s. 385; C.C. Giurescu, D.C. Giurescu, *Istoria Românilor*, 2: *Pe la mijlocul secolului al XIV-lea pînă la începutul secolului al XVII-lea*, Bucureşti 1976, s. 386.

⁹ I. Barnea, Ş. Ştefănescu, op.cit., s. 385; C.C. Giurescu, D.C. Giurescu, op.cit., s. 385; C. Bărbuleanu, op.cit., s. 327. Ş. Ştefănescu, op.cit., s. 249-250, uważał, że Mirza zajął północną Dobrudżę już w 1388 r., uprzedzając jej zdobycie przez Turków, i zatrzymał ją aż do 1396 r.; A. Kuzev, *Zwei Notizen zur historischen Geographie der Dobruđa*, (w:) *Recherches de géographie historique*, II: *En l'honneur du XVe Congrès des études byzantines (=Studia balcanica, 10)*, Sofia 1975, s. 132-133, datuje pierwsze panowanie Mirczy nad Dobrudżą na okres od jesieni 1389 do jesieni 1391, zaś R. Ciobanu, *Cetatea Enisala...*, s. 26, 30 – że zamek w Enisali przeszedł w ręce Turków bezpośrednio od Genuńczyków.

Dalsze losy zamku pozostawały w cieniu rozwijającej się w sąsiedztwie osady wojskowo-administracyjnej Babadag, będącej równocześnie ważnym ośrodkiem religijnym. Wiadomo, że została ona spalona w 1595 roku przez oddziały hospodara mołdawskiego Arona Vody, zaś na przełomie sierpnia i września 1596 roku – przez Babę Novaka, serbskiego dowódcę wojsk Michała Walecznego¹⁰. Przejeżdżający w latach 1651-1655 przez Dobrudżę Ewlija Czelebi, opisując Babadag, zanotował, że „Zamek tamtejszy w ruinie leży, a mury jego też się rozpadły, przeto Kozacy czółnami po Dunaju do miejscowości Jenisała podpływając, po kilkakroć na miasto Babadag napadali”. Ze względu na niewielką odległość dzielącą Babadag od Enisali można przypuszczać, że określenie „zamek tamtejszy” odnosi się właśnie do ruin zamku w Enisali¹¹. W wyniku kolejnego złupienia miasteczka, w tym klasztoru przy mauzoleum Sałtyka Baby, sułtan Murad IV nakazał Kenanowi Paszy, namiestnikowi ejaletu oczakowskiego, budowę odpowiedniego zamku. Jak napisał Czelebi, „Kenan pasza usłuchał i ukorzył się, a w okolicy na wschód od Babadagu, na wzgórzu wysokim, pośród ogrodów fundamenty pod zamek piękny założył. Ale gdy zameczysko już ukończone być miało, odebrano Kenanowi paszy urząd i dzisiaj tam jeno podmurowanie pod fortecę i basztę zostało, bez komendanta i bez załogi. Gdyby zaś tak budowę tego zamku do końca doprowadzić, miasto Babadag pewnoś by i bezpieczeństwo zyskało”¹². Mimo tego, że Babadag narażone było zarówno na ataki Wołochów, jak i Kozaków, miasto nie posiadało więc nadal odpowiedniej obrony¹³. Opierając się na opisie usytuowania zamku, z pewną dozą prawdopodobieństwa można stwierdzić, że informacje te nie dotyczą zapewne budowy nowego zamku, lecz odbudowy zamku w Enisali, a pozostałością po tych pracach mogą zaś być zachowane w przyziemiu fragmenty obwarowań zewnętrznych.

Wobec braku źródeł historycznych odnoszących się do początków zamku w Enisali jego pochodzenie stało się przedmiotem szerokich spekulacji i domysłów. Podróżujący w 1867 roku po Dobrudży francuski „starożytnik” Ernest Desjardins w swojej *Voyage archéologique et géographique dans la région du Bas Danube*, opublikowanej w następnym roku na łamach „Revue Archéologique” opisywał pozostałości rzymskiej i bizantyńskiej przeszłości tego kraju. Jadąc wzdłuż zachodniego brzegu jeziora Razelm, zauważył „wzgórza stojące na wschód od Babadag. Natychmiast zwróciłem na nie uwagę, przyciągnięty malowniczością ruin fortecy, usytuowanej na szczycie skalnej skarpy, ponad 150 m ponad poziomem jeziora Raselm na zakończeniu tej najdalszej odnogi Bałkanów. Ruina ta nosi na mapach, nie wiedzieć czemu, nazwę monasteru Św. Jerzego¹⁴, a znajduje się trzy godziny

¹⁰ C.C. Giurescu, D.C. Giurescu, op.cit., s. 329-382; T. Wasilewski, *Historia Bułgarii*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1988, s. 119.

¹¹ E. Czelebi, *Księga podróży Ewliji Czelebiego. Wybór*, tłum. Z. Abrahamowicz, A. Dubiński, S. Płaskowicka-Rymkiewicz, red. Z. Abrahamowicz, Warszawa 1969, s. 68.

¹² Ibidem, s. 69.

¹³ C.C. Giurescu, D.C. Giurescu, op.cit., s. 389.

¹⁴ Chodzi zapewne o pomyłkę z położonym dalej na południe, w bułgarskiej części Dobrudży, skalistym przylądkiem Kaliakra, gdzie wedle relacji François de Pavie (1585) oraz Diego Galana (1589) znajdowało się *tekke* derwiszów, funkcjonujące w miejscu starszego ośrodka kultu św. Jerzego (zob.

marszu na wschód od Babadag. Jest to zamek z VI wieku, wnioskując po tym, że jego mury zachowały się aż do poziomu pierwszego piętra, a jego okrągłe i sześcioboczne wieże przypominają swą konstrukcją te z *Troesmis*, *Dinogetii* oraz Bramy Św. Sebastiana w Rzymie, przebudowanej, jak wiadomo, za Belizariusza. Nie ulega dla mnie wątpliwości, że ruiny lenissaleh nie są niczym innym, jak pozostałościami jednego z zamków obronnych Justyniana wspomnianych przez Prokopiusza i nie może być zbyt trudnym [zadaniem] znaleźć u niego odpowiednią nazwę”¹⁵.

Identyfikacja ruin w Enisali jako pozostałości zamku bizantyńskiego utrwaliła się w literaturze na długie dziesięciolecia¹⁶. Zidentyfikowano ją jako bizantyńską *Heracleę*¹⁷, choć jej datowanie przesunięto z epoki Justyniana na okres X-XI wieku. Próbowano także identyfikować ową *Heracleę* ze znaną z niektórych portalan nazwą *Aqli* (*Akla*)¹⁸ czy wymienioną na mapie Al-Idrisiego z 1154 roku *Armucastru* (*Ermucastro*)¹⁹.

W drugiej połowie lat sześćdziesiątych XX wieku R. Florescu zauważył podobieństwo w kształcie ciosów kamiennych użytych do budowy zarówno zamku w Enisali, części tzw. dolnego zamku w Hirşovej, jak i tzw. *Latarni Genueńskiej* w Konstancy. Powołując się na te spostrzeżenia, Radu Ciobanu uznał, iż wszystkie te budowle powstały z inicjatywy Genueńczyków w drugiej połowie XIII – pierwszej połowie XIV wieku²⁰. Odrzucił tym samym hipotezę o bizantyńskim pochodzeniu budowli (tym samym – o jej identyczności z *Heracleą*). Zakładał przy tym istnienie licznych innych kolonii genueńskich w północnej Dobrudży (np. w Konstancy, Mangalii i Cernovodă) nieznanych ze źródeł historycznych. Jednym z argumentów na rzecz genueńskiego pochodzenia zamku w Enisali miały być odnalezione w jego ruinach monety: skarb monet hospodara mołdawskiego Piotra Muszata (1374-1391), z którym Genueńczycy pozostawali w bardzo dobrych stosunkach, oraz bliżej niezidentyfikowana moneta zachodnioeuropejska. Datowanie na czasy późnośredniowieczne potwierdzały też znaleziska ceramiki, określonej jako „prowincjonalno-bizantyńska”²¹. Wygląd bramy głównej zamku spowodował jednak, że Ciobanu uznał, że budowniczymi zamku nie byli sami Genueńczycy,

S. Yerasimos, *Les voyageurs dans l'Empire Ottoman (XIVe-XVIe siècles). Bibliographie, itinéraires et inventaire des lieux habités*, Ankara 1991 (=Conseil Suprême d'Atatürk pour Culture, Langue et Histoire. Publications de la Société Turque d'Histoire, serie VII, no. 117), s. 57.

¹⁵ E. Desjardins, *Voyage archéologique et géographique dans la région du Bas Danube*, „Revue Archéologique”, n.s., vol. 17, 1868, s. 269.

¹⁶ Zob. np. N. Iorga, *Guide historique de la Roumanie*, Bucarest 1936, s. 49.

¹⁷ O. Tafrali, *Notes sur la Petite Scythie*, III: *Le „castron” de Yéni-Sala*, „Analele Archeologice”, 9-10, 1933-1934, s. 12-13.

¹⁸ C. Cihodaru, *Litoralul de apus al Mării Negre și cursul inferior al Dunării în cartografia medievală (secolele XII-XIV)*, „Studii. Revista de istorie”, t. 21, 1968, s. 234.

¹⁹ Zob. I. Barnea, Ș. Ștefănescu, op.cit., s. 163.

²⁰ R. Florescu, *Ghidul archeologic al Dobrogei*, București 1968, s. 29; R.Ș. Ciobanu, *Genovezii și rolul lor în Dobrogea în secolul XIV*, „Pontice”, II, 1969, s. 408-409; R.Ș. Ciobanu, *Aspecte ale civilizației portuare din Dobrogea la sfârșitul secolului al XIII-lea și în secolul al XIV-lea*, „Pontice”, III, 1970, s. 302-304.

²¹ R. Ciobanu, *Cetatea Enisala...*, s. 29.

lecz działający na ich zlecenie „mistrzowie ze szkoły bizantyńskiej” (wskazane podobieństwa w zamku w Neamț, Curtea de Argeș, cerkwiach fundacji Stefana Wielkiego oraz fortyfikacjach serbskiej Ravanicy). Brak wzmianek w źródłach genueńskich na temat placówki, którą można by zidentyfikować z Enisalą, próbował wyjaśnić koncentracją uwagi źródeł genueńskich na sprawach czysto handlowych, przy stosunkowo niewielkim zainteresowaniu poświęcanym placówkom, które miały charakter wyłącznie militarny. Na marginesie swych badań zaproponował jako najbardziej prawdopodobną identyfikację tej placówki ze znaną z portolanów (np. portolany Visconti z 1318 r.), nazwą *Bambola* (*Pampollo*)²².

Propozycje Ciobanu dotyczące budowniczych, czasu powstania oraz identyfikacji nazwy zamku wzbudzały jednak wciąż wątpliwości. W późniejszej literaturze niewielu zwolenników znalazła propozycja identyfikacji Enisali z *Bambolą*, uważaną dziś za nazwę bizantyńskiej fortecy powstałej między X a XII wiekiem na wyspie *Grosseto*, leżącej w połączeniu jez. Sinoe z morzem, w pobliżu dzisiejszej wsi Caraharman²³. Podobne wątpliwości budziła też hipoteza przypisująca powstanie zamku budowniczym genueńskim, choć jego datowanie oscylowało pomiędzy drugą połową XIII a 2 połową XIV wieku²⁴. Także wspomniany wcześniej P. Stringa wypowiedział się na ten temat wyjątkowo ostrożnie, stwierdzając jedynie, iż na podstawie dostępnej ikonografii można domyślać się kilku faz budowlanych zamku²⁵.

Warto zwrócić w tym miejscu uwagę, że w kronice Sükrüllaha zamek ten został usytuowany na terenie Dobrudży i dlatego warto przypomnieć podstawowe fakty na temat dziejów terenów sąsiadujących od południa z Deltą Dunaju oraz stosunków łączących władających Dobrudżą władców z genueńskimi kupcami. Ziemie nazywane dziś Dobrudżą od końca XII wieku znajdowały się, przynajmniej nominalnie, w składzie tzw. II państwa bułgarskiego. W wyniku jego rozpadu zaś – przed połową XIV wieku znalazły się pod zwierzchnictwem udzielnych panów-despotów pochodzenia być może kumańskiego, władających północno-wschod-

²² R. Ciobanu, *Cetatea Enisala...*, s. 23, 28-29. Na temat portolanów Visconti, zob. np. G.I. Brătianu, *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle*, Paris 1929, s. 118.

²³ S. Baraschi, *Sur la topographie ponto-danubienne au Moyen Âge*. II. *Grosseto*=*Grosea*, *Bambola*, *Zanavarda*, „Revue Roumaine d'Histoire”, t. XXIX, n. 1-2, 1990, s. 127-129. E. Todorova, *More about Vicina and the West Black Sea Coast*, „Études Balcaniques”, A. 14, 1978, 2, s. 131-132, nie wykluczała identyfikacji Enisali z *Pampulo*; A. Ghiață, *Aspecte ale organizării politice în Dobrogea medievală (secolele XIII-XV)*, „Revista de istorie”, t. 34, 1981, nr 10, s. 1873, zaproponowała natomiast identyfikację *Bamboli* z Babadag.

²⁴ I. Barnea, Ș. Ștefănescu, op.cit., s. 379-380, 385 (zamek genueński z końca XIII w., identyfikowany ze *Straviqui*, *Stravico*); C.C. Giurescu, D.C. Giurescu, op.cit., s. 382 (bizantyński, być może tożsamy ze wspomnianym przez Ibn Battutę w latach 1330-1332 bizantyńskim zamkiem *Fenicah*); *Dictionar encyclopedic*, 2, București 1996, s. 221 (bizantyński zamek *Heraclea* z X-XI w., przebudowany w XIII-XIV w., być może przez Genuńczyków); C. Bărbuleanu, op.cit., s. 327-328 (zamek o niepewnych początkach, mało prawdopodobne, że genueński, z XIII-XIV w.); R. Theodorescu, *Un milion de ani la Dunărea de Jos (400-1400)*, București 2002, s. 237-238 (XIII-XIV w., być może genueński).

²⁵ P. Stringa, op.cit., s. 359.

nimi terenami dawnego państwa bułgarskiego²⁶, choć ten ostatni fakt był czasami dyskutowany²⁷.

Gdy po 1261 roku, na podstawie układu w Ninfeos, kupcy genueńscy uzyskali od władców bizantyńskich doskonałe warunki dla ekspansji ekonomicznej na Morzu Czarnym, ich działalność mogła skoncentrować się głównie na terenach znajdujących się pod kontrolą, bądź pozostających w dobrych stosunkach z władcami z dynastii Paleologów. Sojusz z Bizancjum postawił jednak Genuńczyków w szeregu przeciwników państwa bułgarskiego. Bułgaria związała się ze swej strony sojuszem z Wenecją, a ich wzajemne kontakty handlowe stale się pogłębiały²⁸. Wymiana handlowa Genui z Bułgarią była za to stosunkowo niewielka, prowadzona głównie przez mieszkańców Pery, przede wszystkim z Nesebyrem, Sozopolem i Anchialos. Mimo podpisanego w 1315 roku traktatu z carem bułgarskim Todorez Svetoslavem, ze względu na szkody wyrządzone w 1314 roku kupcom genueńskim w Maurocastro (Białogrodzie) będącym wówczas pod zwierzchnictwem władców bułgarskich, 22 marca 1316 roku, Republika Genueńska wydała swym obywatelom zakaz podróżowania do portów bułgarskich (*Devetum de non eundo in Zagora*)²⁹.

²⁶ S. Ștefănescu, *Byzanz und die Dobrudscha in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts. Die Bildung des Feudalstaates Dobrudscha*, (w:) *Byzantinistische Beiträge*, red. J. Irmscher, Berlin 1964, s. 244-245; M. Balard, *Les Génois dans l'ouest de la mer Noire en XIVe siècle*, (w:) *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines (Bucarest, 6-12 septembre 1971)*, red. M. Berza, E. Ștănescu, t. II, Bucarest 1975, s. 26-27; M. Balard, *La Romanie génoise (XIIe-début du XVe siècle)*, Genova-Rome 1978, vol. I (= *Atti della Società Ligure di Storia Patria = Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome*, fasc. 135), n.s., vol. XVIII (XCII), s. 145; T. Wasilewski, op.cit., s. 90, 94, 107-108; R. Hryszko, *Obraz Kilii, kolonii genueńskiej nad Dunajem w świetle akt notarialnych Antonia da Ponzò z lat 1360-1365*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Historyczne”, z. 127, 2000, s. 14. S. Ștefănescu, op.cit., s. 239-240, uważa, że uniezależnienie się terenów wokół Warny i Kawarny nastąpiło już ok. 1322 r.

²⁷ Panowanie despoty Dobroticy nad północną Dobrudżą potwierdzone zostało przez N. Iorgę (N. Iorga, *Comunicări mărunt*, „Convorbiri literare”, 35, 1901, s. 576), m.in. na podstawie fragmentu dziennika podróży bawarskiego rycerza Hansa Schiltebergera z 1396 r. „*das tritt Pulgrey legt, do die Thonau in das mer fleust und die hauptstadt haist Kallakrea*” („trzecia Bułgaria leży tam, gdzie Dunaj wpada do morza, a [jej] stolica nazywa się Kaliakra”, zob. A. Kuzev, op.cit., s. 131). Założenie to zostało potem zakwestionowane przez O. Iliescu, wedle którego północna granica państwa Dobroticy pokrywała się w zasadzie z przebiegiem dzisiejszej granicy rumuńsko-bułgarskiej (por. O. Iliescu, *A stăpînit Dobrotici la gurile Dunării*, „Pontica”, 4, 1971, s. 371-376; O. Iliescu, *Notes en marge d'une monographie récente concernant la Romanie génoise*, „Revue des Études Sud-Est Européennes”, t. 19, 1981, n. 3 (= *Mélanges offerts au XVIe Congrès d'Études Byzantines. Vienne, octobre 1981*), s. 454-455; A. Ghiață, op.cit., s. 1880-1881 (tam pobieżny przegląd stanu badań nad tym zagadnieniem); A. Kuzev, s. 133-134.

²⁸ I. Dujčev, *Rapporti fra Venezia e la Bulgaria nel Medioevo*, (w:) *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, a cura di A. Pertusi, vol. I: *Storia-Diritto-Economia*, parte I, Firenze 1973 (= *Civiltà veneziana. Studi*, 27), s. 252-256; M. Nystazopoulou Pélékidis, *Venise et la Mer Noire du XIe au XVe siècle*, (w:) *Venezia e il Levante...*, vol. I, p. 2, s. 568.

²⁹ M. Balard, *Les Génois dans l'ouest de la mer Noire...*, s. 30-31; V. Gjuzev, *De commerce génois dans les terres bulgares durant le XIVe siècle*, „Bulgarian Historical Review”, 7, 1979, z. 4, s. 38-39; M. Balard, *Les Génois et les régions bulgares au XIVe siècle*, „Byzantino-bulgarica”, t. 7, 1981, s. 89; V. Gjuzev, *I rapporti bulgaro-genovesi nei secoli XIII-XV /in/ Genova e la Bulgaria nel Medioevo*, Genova 1984 (= *Collana storica di fonti e studi diretta da G. Pistorino*, t. XLII), s. 104.

W 1346-1347 roku szerokie przywileje (*Sacramento e patto dell'imperatore Alessandro del Zagora colla Signoria di Venezia*) nadał za to Wenecjanom car bułgarski Aleksander. Mogli nie tylko spokojnie i bezpiecznie podróżować po całym terytorium, ale *ancora possa comprar e far fare chiesa e loza (loggia) ove li piace dentro delle terre, senza alcun li contradica a questo commandamento*. Wiemy, że w poł. XIV wieku w Warnie rezydował nawet konsul wenecki (*console de' Veneziani*) Marco Leonardo. Tak duże przywileje uzyskane przez Wenecjan spowodowały gniew Genuńczyków. W listopadzie 1351 i w ostatnich dniach marca 1352 roku flota genueńska pod wodzą Paganino Dorii zaatakowała i zniszczyła m.in. Sozopol i Nesebyr³⁰. Kupcy weneccy byli zresztą w XIII-XIV wieku obecni nie tylko w głównych bułgarskich portach nadmorskich, ale także wewnątrz kraju, o czym świadczy nazwa dzielnicy Wielkiego Tyrmowa, która do dziś nazywa się *Frenk-Hisar*, czyli „zamek Franków”, choć mieszkali tam Wenecjanie i Ragusańczycy. O intensywności kontaktów między Wenecją a Bułgarią świadczą także liczne znaleziska weneckich monet, broni i przedmiotów luksusowych na terenie Bułgarii, co ciekawe – także monety bułgarskie były czasami bite w Wenecji lub przez sprowadzonych rzemieślników weneckich³¹.

Utrzymując się przez długie okresy napięcie, czy wręcz stan konfliktu, z władcami bułgarskimi, tradycyjnie zorientowanymi filowenecko, uniemożliwiło faktycznie rozwój regularnych kontaktów handlowych Genuńczyków z tym krajem, kierując ich w stronę Deltę Dunaju, której zwierzchnicy, władcy wołoscy i mołdawscy, byli z reguły o wiele bardziej otwarci na współpracę z Genuńczykami niż panowie ziem położonych na południe od Dunaju³².

W Delcie Dunaju Genua wyprzedziła więc zdecydowanie Wenecję³³. W drugiej połowie XIII wieku Genuńczycy usadowili się w Vicinie, miejscowości lokalizowanej w pobliżu ówczesnego ujścia Prutu do Dunaju, na północny-zachód od dzisiejszej Isaccej³⁴. Na początku XIV wieku Abulfeda pisał, iż „Isacjii jest miastem wołoskim, zależnym od Konstantynopola”³⁵. Ok. 1280 roku aż 20% kontaktów handlowych Pery dotyczyło właśnie wymiany z tym ośrodkiem. Zależność Viciny od Bizancjum trwała do połowy XIV wieku (między 1349 a 1358), kiedy w wyniku ekspansji ekonomicznej i politycznej Wołoszczyzny znalazła się ona w posia-

³⁰ M. Balard, *A propos de la bataille du Bosphore. L'expédition génoise de Paganino Doria à Constantinople (1351-1352)*, (w:) *Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation Byzantines*, 4, Paris 1970, s. 452, 465; M. Balard, *Les Génois et les régions bulgares...*, s. 90; I. Sakazov, *Le relazioni commerciali fra la Bulgaria e i Genovesi all'inizio del secolo XIV*, (w:) *Genova e la Bulgaria nel Medioevo...*, s. 345.

³¹ I. Dujčev, *Rapporti fra Venezia e la Bulgaria...*, s. 257-258.

³² E. Basso, „*De rebus castri Illicis et alia*”. *Genova, la Moldavia e la Valacchia fra cooperazione e contrasto nel secondo Quattrocento*, (w:) *Italia e Romania. Due popoli e due storie a confronto (secc. XIV-XVIII)*, a cura di S. Graciotti, Firenze 1998, s. 84.

³³ Ș. Papacostea, *Venise et les Pays Roumains au Moyen Age*, (w:) *Venezia e il Levante...*, vol. 1, p. 2, s. 600, 601.

³⁴ M. Botzan, *Pour localiser Vicina: histoire et milieu géographique*, „*Revue des Études Sud-Est Européennes*”, t. XXX, 1992, nr 1-2, s. 72-73.

³⁵ G.I. Brătianu, *Recherches sur le commerce génois...*, s. 118.

daniu wojewody wołoskiego *Vlaicu*. Od tego czasu znaczenie Viciny wyraźnie jednak malało. Na początku lat sześćdziesiątych XIV wieku okres rozkwitu przeżywała za to placówka genujeńska w Kilii, miasteczku liczącym 200 mieszkańców i posiadającym kościół grecki. Pierwsza wzmianka o jej kontaktach z Genujczykami pochodzi z lat 1318-1323. Zwierzchność polityczna nad tą osadą była niestabilna i często zmieniała się w ciągu 2 połowy XIV wieku. Około 1360 roku sprawowali ją formalnie Tatarzy, następnie – Dobrotica, władca Dobrudży (od 1362/1363), zaś około 1368-1370 (zapewne przejściowo) – wojewoda wołoski *Vlaicu* (Władysław I)³⁶.

Trzecią placówką genujeńską funkcjonującą w obrębie Deltę Dunaju było Licostomo, które po 1373 roku stało się główną genujeńską bazą w regionie (znani są konsulowie w latach 1372-1403). Licostomo było niewielką placówką leżącą na ufortyfikowanej wyspie niedaleko Kilii, posiadającą port i dwa kościoły rzymskokatolickie – św. Franciszka i św. Dominika. Prawdopodobnie dopiero po 1402 roku Kilia i Licostomo znalazły się w rękach wołoskich, zaś ok. 1411-1412 Licostomo przeszło w ręce moldawskie³⁷.

Nie jest do końca jasne, dlaczego Genujczycy przenieśli się z Viciny do Kilii. Jak się przypuszcza, mogło stać się tak z powodu utraty przez Bizancjum władzy nad dolnym Dunajem. Owe „przenosiny” nie mogły mieć jednak zbyt radykalnego charakteru, gdyż jeszcze ok. 1360 roku Vicina odgrywała istotną rolę, a notariusz genujeński działał tam jeszcze w 1373 roku. Przez jakiś czas wszystkie trzy centra funkcjonowały więc równolegle³⁸.

³⁶ M. Balard, *Les Génois dans l'ouest de la mer Noire...*, s. 22-23, 26-30; O. Iliescu, *Nouvelles éditions d'actes notariés instrumentés au XIVe siècle dans les colonies génoises des bouches du Danube. Actes de Kilia et de Licostomo*, „Revue des Études Sud-Est Européennes”, t. XV, 1977, s. 116-124; M. Balard, *Notes sur le ports du Bas-Danube au XIVe siècle*, „Südost-Forschungen”, Bd. 38, 1979, s. 3-11; P. Stringa, op.cit., s. 369, 392-393; L. Balletto, *Tra burocrazia e mercatura a Chilia nel secondo Trecento*, (w:) *Italia e Romania...*, s. 42-43; R. Hryszko, *Obraz Kilii, kolonii genujeńskiej nad Dunajem...*, s. 10-12, 15-16 (autor uważa, że Kilia pozostała pod zwierzchnictwem despotów Dobrudży aż do końca XIV w.; ibidem, s. 24, przyp. 97); idem, *Genujeński rynek Licostomo nad Dunajem w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIV wieku w świetle akt notarialnych Domenico da Carignano i Oberto Grassi da Voltri*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Historyczne”, z. 128, 2001, s. 61. Wzmianki w źródłach bizantyńskich z XII-XIII w. dotyczą trzech innych miejscowości o tej samej nazwie, położonych na południowo-zachodnim wybrzeżu Morza Czarnego (zob. S. Baraschi, *Les sources byzantines et la localisation de la cité de Kilia (XIIe-XIIIe siècles)*, „Revue des Études Sud-Est Européennes”, t. XIX, 1981, n. 3 [= *Mélanges offerts au XVIe Congrès d'Études Byzantines. Vienne, octobre 1981*], s. 484).

³⁷ M. Balard, *Les Génois dans l'ouest de la mer Noire...*, s. 30; Ș. Papacostea, *De Vicina à Kilia. Byzantins et Génois aux bouches du Danube au XIVe siècle*, „Revue des Études Sud-Est Européennes”, t. XVI, 1978, 1, s. 74-75, 79; P. Stringa, op.cit., s. 370-371; R. Hryszko, *Genujeński rynek Licostomo nad Dunajem...*, s. 62-63.

³⁸ O. Iliescu, *Nouvelles éditions d'actes notariés...*, s. 124-128; M. Balard, *La Romanie génoise...*, s. 143-147; M. Balard, *L'activité économique des ports du Bas-Danube au XIVe siècle*, (w:) *Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation Byzantines*, 8 (= *Hommage à M. Paul Lemerle*), Paris 1981, s. 42-43; A. Niculescu, *Vénitiens et Génois, acteurs de la colonisation dans les Pays roumains et aux bouches du Danube aux XIVe-XVe siècles*, (w:) *Le partage du monde. Échanges et colonisation dans la Méditerranée médiévale*, sous la direction de M. Balard et A. Ducellier,

Paradoksalnie, po tych stosunkowo dobrze znanych ze źródeł ośrodkach nie pozostał do dziś w zasadzie żaden architektoniczny ślad³⁹. Ze średniowieczną Kilią identyfikuje się osadę o charakterze miejskim, której pozostałości zostały odsłonięte w pobliżu obecnej Chilia Veche, zaś Licostomo miało znajdować się gdzieś w okolicach dzisiejszej miejscowości Vilcov⁴⁰. Także lokalizacja Viciny jest wciąż przedmiotem hipotez⁴¹.

Powstałe na wybrzeżu bułgarskim przed połową XIV wieku księstwo władane przez Balika (zm. 1348 r.), a następnie jego brata Dobroticę kontynuowało politykę faworyzowania Wenecjan, powodując nie tylko zanik kontaktów handlowych z Genuieńczykami, lecz także realne zagrożenie dla ich dotychczasowych interesów w rejonie naddunajskim⁴². W 1359 roku dwa statki weneckie, które chciały zabrać zboże z Licostomo, zostały przepędzone przez Genuieńczyków, którzy uważali ten port za wyłącznie swój. W związku z tym zjściem senat wenecki skarżył się, że kupcy weneccy byli brutalnie rugowani przez Genuieńczyków z Delti. W obronie interesów weneckich wystąpił jednak Dobrotica i już w następnym roku jeden z dokumentów handlowych dotyczących podróży genuńskiego statku z Kilii do Konstantynopola odnotowuje zagrożenie za strony należących do niego okrętów (*piratorum domini Dobrotice*)⁴³. Sprzymierzony z Wenecjanami Dobrotica przystąpił

Paris 1998 (=Byzantina Sorbonensia, 17), s. 239-241; R. Hryszko, *Z Genii nad Morze Czarne. Z kart genuńskiej obecności gospodarczej na północno-zachodnich wybrzeżach Morza Czarnego u schyłku średniowiecza*, Kraków 2004, s. 100-105.

³⁹ R. Theodorescu, op.cit., s. 236. Przegląd podstawowych źródeł pisanych, dotyczących trzech genuńskich ośrodków nad dolnym Dunajem, zob. S. Baraschi, *Izvoare scrise privind aşezările dobrogene de pe malul Dunării în secolele XI-XIV*, „Revista de istorie”, t. 34, 1981, nr 2, s. 320-324, 329-335, 337-341.

⁴⁰ O. Iliescu, *A la recherche de Kilia byzantine*, „Revue des Études Sud-Est Européennes”, t. XVI, 1978, 2, s. 230, fig. 1-3 (na rzecz lokalizacji Kilii w pobliżu Chilia Veche miało przemawiać znalezisko 5 monet bizantyńskich z XI-XII w. oraz materiał ceramiczny, datowany na XIII-XV w.); G. Airaldi, *I Genovesi alle foci del Danubio: le testimonianze*, (w:) *Italia e Romania...*, s. 37. O. Iliescu później „odwrócił” te lokalizacje, uznając, że to Licostomo leżało obok dzisiejszej Chilia Veche (idem, *De nouveau sur Kilia et Licostomo*, „Revue Roumaine de l'Histoire”, t. 33, 1994, n. 1-2, s. 166). P. Diaconu, *Kilia et Licostomo ou Kilia=Licostomo?*, „Revue Roumaine de l'Histoire”, t. XXV, 1986, nr 4, s. 301-317, opowiadał się za identycznością Kilii i Licostomo.

⁴¹ Na temat lokalizacji Viciny, zob. M. Botzan, op.cit., s. 61-73. Na marginesie warto dodać, iż w badaniach nad lokalizacją i wyglądem dolnodunajskich kolonii genuńskich nie uwzględniono w zasadzie przedstawienia Licostomo na mapie wykonanej zapewne po 1396 r., a zamieszczonej w *Codex Latinus Parisinus* (Paryż, Bibliothèque Nationale; Ms. 7239, sect. VI, f. 113v-114r). Nie jest natomiast możliwe, iż znajdują się na niej przedstawienia wszystkich trzech ośrodków (por. S. Baraschi, *Izvoare scrise...*, s. 335, 338, 341).

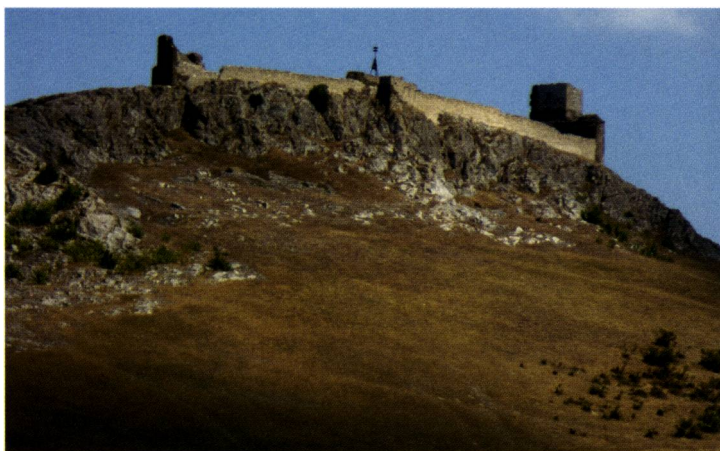
⁴² S. Ștefănescu, op.cit., s. 240; V. Eskenasy, *Notes concernant l'histoire du littoral ouest de la Mer Noire: Dobrotitch et ses relations avec Gênes*, „Revue roumaine d'Histoire”, t. XXI, 1982, nr 2, s. 240-241. Stopień zależności tego państewka od Bizancjum pozostaje kwestią dyskusyjną (S. Ștefănescu, op.cit., s. 241). Wedle wszelkiego prawdopodobieństwa nazwa regionu Dobrudża pochodzi od imienia Dobroticy (zob. P. Mutafčiev, *Dobrotič-Dobrotica et la Dobruđa*, „Revue des études slaves”, t. VII, 1-2, 1927, s. 40-41).

⁴³ N. Iorga, *Venezia ed i paesi romeni del Danubio fino al 1600*, (w:) *Scritti storici in memoria di Giovanni Monticolo*, Venezia 1922, s. 291; Ș. Papacostea, *Venise et les Pays Roumaines...*, s. 600, 601; V. Gjuzelev, *De commerce génois...*, s. 48; V. Eskenasy, op.cit., s. 241; A. Niculescu, op.cit., s. 247.

1. Enisala
-- widok wsi i ruin
zamku
od zachodu.

2. Enisala
-- ruiny zamku
(3 ćwierć XIV w.?)
od północnego
zachodu.

3. Enisala
-- ruiny zamku
(3 ćwierć XIV w.?)
od południa.

4. Enisala – brama południowa i sąsiednia baszta sześcioboczna (3 ćwierć XIV w.?).

5. Konstanca, tzw. *Latarnia Genueska* (przebud. ok. 1860 r.)

do realizacji planu radykalnego ograniczenia genueńskiej kontroli nad handlem zbożem poprzez porty u ujścia Dunaju i około 1362-1363 opanował północną Dobrudżę włącznie z Kilią w Delcie Dunaju. Osaczeni Genueńczycy zostali zmuszeni do przeniesienia się do Licostomo, skąd podejmowali działania przeciw dobrudżkiemu despotcie. Do wybuchu otwartego konfliktu przyczyniło się zapewne wydarzenie, które miało miejsce we wrześniu 1373 roku. Genueński notariusz Barnaba de Groto między 13 a 18 września wsiadł w Perze na *galea di Licostomo*, biorąc ze sobą *protocorum sive cartularium instrumentorum compositorum per ipsum* i z tym wszystkim został pochwycony przez galeon Dobroticy. Wybuchła otwarta wojna (1373-1376), zaś Dobrotica został uznany za *pravus et crudelis inimicus comunis Ianue*. *Causa guerre Dobrodictze* Genueńczycy z Licostomo, którzy zawiązali *mahonę* – rodzaj spółki obronnej, zostali wsparci w 1374 r. przez swych rodaków z Kaffy, której konsul Giuliano de Castro wysłał im na pomoc uzbrojoną galere pod dowództwem Martina de Mari. Kolejne dwa okręty (pod dowództwem Paola de Reza i Quilica de Reza) wysłał następny konsul kaffeński Giuliano de Castro w 1375 roku⁴⁴.

Wobec zawarcia otwartego sojuszu Dobroticy z Wenecją (wiosna 1375 r.) i wybuchu wojny wenecko-genueńskiej o wyspę Tenedos (jesień 1376 r.) konflikt Dobroticy z Genueńczykami stał się *de facto* elementem wojny między obiema republikami morskimi. Dopiero ustanowienie dnia 8 czerwca 1383 roku całkowitego zakazu (*devetum*) na jakikolwiek handel z ziemiami podległymi Dobroticy (zm. 1386 r.), egzekwowanego przez Perotów, położyło kres ekspansji despoty⁴⁵. Konfrontację zakończył dopiero traktat o przyjaźni i wymianie handlowej uzgodniony i podpisany w Perze 22 marca 1387 roku przez syna Dobroticy – Iwanka, który zgodził się przyznać Genui wyjątkowo korzystne warunki handlowe⁴⁶. Ostateczna treść traktatu została zreagowana jednak dopiero w 1390 roku, gdy duża część Dobrudży, zapewne wraz z Enisalą, była już zajęta przez Turków⁴⁷.

⁴⁴ S. Ștefănescu, op.cit., s. 245-246 (Genueńczycy odzyskali Kilię prawdopodobnie w 1375 r.); G. Airaldi, *I Genovesi a Licostomo nel sec. XIV*, „Studi Medievali”, s. 3, Anno XIII (1972), s. 969; M. Balard, *Les Génois dans l'ouest de la mer Noire*..., s. 27; M.M. Alexandru-Dersca Bulgaru, *La seigneurie de Dobrotici, fief de Byzance*, (w:) *Actes du XIVe Congrès*..., s. 19; M. Balard, *Notes sur le ports*..., s. 8-9; M. Balard, *Les Génois et les régions bulgares*..., s. 91-92; V. Eskenasy, op.cit., s. 243-244, 255; V. Gjuzev, *I rapporti bulgaro-genovesi*..., s. 106-107; A. Niculescu, op.cit., s. 238; R. Hryszko, *Obraz Kili*..., s. 14, 24; R. Hryszko, *Genueński rynek Licostomo nad Dunajem*..., s. 61, 63. W 1371 r. (?) córka Dobroticy poślubiła Michała, syna cesarza Jana V Paleologa, który starał się potem o tron w Trapezuncie (V. Eskenasy, op.cit., s. 244).

⁴⁵ S. Ștefănescu, op.cit., s. 247-248; M. Balard, *L'activité économique des ports*..., s. 41; M. Balard, *Les Génois et les régions bulgares*..., s. 92; V. Eskenasy, op.cit., s. 246, 248, 252-256; M. Balard, *Gènes et la mer Noire (XIIIe-XVe siècles)*, „Revue Historique”, CCLXX, 1983, s. 49-50; M. Balard, *Le commerce du blé en mer Noire (XIIIe-XVe siècles)*, (w:) *Aspetti della vita economica medievale: Atti del Convegno di Studi nel X^o Anniversario della morte di Federigo Melis (Firenze-Pisa-Prato, 10-14 marzo 1984)*, Firenze 1985, s. 79; O. Iliescu, *Contributions à l'histoire des colonies génoises en Roumanie aux XIIIe-XVe siècles*, „Revue Roumaine d'Histoire”, 28, 1989, 1-2, s. 28.

⁴⁶ S. Ștefănescu, op.cit., s. 249; M. Balard, *Les Génois dans l'ouest de la mer Noire*..., s. 27; M.M. Alexandru-Dersca Bulgaru, op.cit., s. 19; V. Gjuzev, *De commerce génois*..., s. 50.

⁴⁷ M. Balard, *Les Génois et les régions bulgares*..., s. 92-93.

W świetle przedstawionych wyżej faktów zasadne wydaje się postawienie pytania, czy na terenach znajdujących się we władaniu władców Bułgarii, a później Dobrudży, pozostających w nieufnych, napiętych lub wręcz wrogich stosunkach z Republiką Genueńską, mógł powstać genueński zamek? Nie jest jasne, jakich interesów genueńskich miałyby strzec postawiona tam placówka. Nie znamy bowiem świadectw o żadnym genueńskim emporium handlowym znajdującym się w pobliżu (podjęte próby nie doprowadziły do odkrycia śladów portu w pobliżu zamku)⁴⁸. Wydaje się więc, że postawienie w tym miejscu zamku nie miałooby praktycznego znaczenia dla obrony interesów znanych placówek genueńskich – położonej w głębi ładu Viciny, czy leżącej po przeciwległej stronie Deltę Kilii, chronionej zresztą przez pobliskie Licostomo. Nie znamy zaś przykładów tworzenia przez Genueńczyków „terytorialnego” systemu obronnego na obszarach nie pozostających (jak w przypadku krymskiej *Gazarii*) pod ich bezpośrednią zwierzchnością. W wypadku zagrożenia swych interesów handlowych stosowali aktywną ochronę swej żeglugi na morzu, jak właśnie w przypadku konfrontacji z Dobroticą.

Warto zwrócić uwagę także na walory strategiczne zamku, doskonale nadającego się nie tylko do kontroli jezior Babadag i Razelm, ale i południowego wejścia do Deltę. Od strony tych jezior zamek w pełni prezentuje swe walory strategiczne. Równocześnie jest on stosunkowo łatwo dostępny od południa, czyli z głębi ładu, co sugeruje że należał on raczej do systemu obronnego terytorium północnej Dobrudży i powstał zapewne w wyniku działalności jej władców. Wydaje się prawdopodobne, że sprzyjające do tego warunki polityczne można znaleźć w okresie między około 1362 a 1388, po opanowaniu tych terenów przez Dobroticę, zależnego od Bizancjum władcę prowadzącego aktywną politykę skierowaną przeciw handlowi genueńskiemu w Delcie Dunaju, pozostającego w nie najlepszych stosunkach także z graniczącą od tej strony z jego posiadłościami Wołoszczyzną.

Nowego znaczenia nabierają z tej perspektywy argumenty przytoczone przez samego Radu Ciobanu na rzecz podobieństw Enisali do budowli mołdawskich, wołoskich i serbskich oraz przypisanie jego wzniesienia „mistrzom ze szkoły bizantyńskiej”⁴⁹. Do tego samego kręgu kulturowego należeli bowiem despoci Dobrudży, o czym przekonuje nie tylko używany przez nich tytuł, ale także monety Dobroticy i Iwanka opatrzone legendami w języku greckim⁵⁰. Fortece genueńskie otaczano w XIV wieku murami wzniesionymi z ciosów kamiennych mających podobne rozmiary, w regularnym wstęgu, wzmocnionymi basztami postawionymi w jednakowych odstępach. Baszty te miały zawsze plan prostokątny (Kaffa, Sudak-Soldaia), bądź kolisty (Bałakława-Cembalo, Kaffa). Bramy umieszczano z reguły

⁴⁸ Warto zwrócić przy tym uwagę, że akta notarialne Antonia da Ponzò, powstałe w Kilii na początku lat sześćdziesiątych XIV w. zawierają pewną liczbę miejscowości, z którymi Genueńczycy z Kilii utrzymywali kontakty, lecz nie ma wśród nich miejsca, które można by identyfikować z Enisalą (zob. O. Iliescu, *Nouvelles éditions d'actes notariés...*, s. 123-124). Najbliżej znajdował się magazyn zboża i młyn w Bruscavizy k. dzisiejszego Beştepe, ok. 20 km na północ od Enisali (R. Hryszko, *Obraz Kilii, kolonii genueńskiej nad Dunajem...*, s. 22).

⁴⁹ R. Ciobanu, *Cetatea Enisala...*, s. 28-29.

⁵⁰ S. Ştefănescu, op.cit. s. 249; M.M. Alexandru-Dersca Bułgaru, op.cit., s. 20.

po między dwiema wieżami (Sudak, Pera-Galata). Żadnej z tych cech nie można odnaleźć w Enisali.

Niezależnie od podobieństwa bramy tego zamku do budowli wskazanych przez R. Ciobanu warto zwrócić uwagę, że sześcioboczne baszty o nieregularnych narysach znajdowały się w twierdzy w bułgarskim Szumen, zaś bramę umieszczono w sąsiedztwie pojedynczej wieży w murach Kaliakry, będącej jedną z siedzib dobrudzkich despotów, a prawdopodobnie także w zamku w Matochinie⁵¹. Nieregularny wątek murów kamiennych można wskazać również we fragmentach obwarowań Kaliakry pochodzących z XIII-XIV wieku⁵².

Na marginesie rozważań na temat zamku w Enisali warto zwrócić uwagę, że genueńskie pochodzenie związane jest z jeszcze jedną budowlą znajdującą się w rumuńskiej części Dobrudży – tzw. *Latarnią Genueńską* stojącą dziś na nadbrzeżu morskim w Konstancy (il. 5). Jej początki wydają się jednak jeszcze bardziej kontrowersyjne. *Costanza* była co prawda portem znanym i uczęszczanym przez Włochów, lecz nie posiadała prawdopodobnie stałej placówki genueńskiej. Kamienna latarnia została co najmniej podwyższona i odnowiona przez angielskich budowniczych prowadzących około 1860 roku prace przy linii kolejowej między dolnym Dunajem a wybrzeżem czarnomorskim. Jej starsze dzieje są jednak niejasne, a obecnie funkcjonująca nazwa jest zapewne efektem nowszej tradycji niż historycznej rzeczywistości.

Niewielkie są ślady genueńskiej obecności na wybrzeżu dzisiejszej Bułgarii. Niektórzy podróżnicy nowożytni, powołując się na tradycję ludową, przypisali genueńskie pochodzenie wielu ruinom murów i wież w Bułgarii, co wiąże się z podobieństwem tureckich słów *ceneviz* i *cijn*⁵³. Spośród kilku ośrodków znanych ze źródeł historycznych (m.in. *Costrice*, *Varna*, *Vesina*, *Messembrja*) jedynym dziś śladem działalności Genueńczyków jest nazwa podwameńskiego wzgórza *Dżanawara* (*Dżanawar Tepe*, *Genueskijat Halm*), gdzie zachowały się jednak jedynie fundamenty wczesnobizantyńskiej bazyliki, znanej z odkryć dokonanych w 1919 roku przez czeskiego archeologa Hermina Škorpila.

⁵¹ Г. Джингов, *Туризис – Акре – Калиакра*, София b.d., s. 35, il. 25; <http://www.patzinakia.ro/libri/cetatiTaraRomaneasca/04.%2003.%20Enisala.htm>

⁵² Г. Джингов, op.cit., s. 33-40. Na rzecz związków budowniczych zamku w Enisali z tradycją bizantyńską mogłoby świadczyć także użycie do budowy wieży przybramnej naprzemiennych pasów cegły i kamienia, czego nie można obecnie potwierdzić (zob. P. Stringa, op.cit., s. 359). Co ciekawe, cegły nie używano jednak w budowlach Kaliakry.

⁵³ M. Balard, *Les Génois et les régions bulgares...*, s. 87.

ABOUT THE TRACES OF GENOESE PRESENCE ALONG THE WESTERN COAST OF BLACK SEA IN 13-14 CENTURIES. RUINS OF THE CASTLE IN ENISALA IN DOBRUJA

Summary

In 13-14 centuries along the western coast of Black Sea there was a certain number of Genoese trade posts, concentrated all around the lower course of Danube (Vicina, Kilia, Licostomo). Paradoxically, these localities, well-known from their descriptions in archival sources, did not survive, the more - their exact location is object of disputes and discussion continually.

At the end of sixties of 20 century the hypothesis was made about the construction of Enisala castle in the northern Dobruja, suggesting its construction from the initiative of Genoese in 13-14 centuries, although earlier it was considered to be a Byzantine building dating back to 10-11 centuries. Proposals related to the Genoese beginnings of the castle wake yet doubt.

It seems, that on the territory of Dobruja, ruled by the tzars of Bulgaria, and later sovereign despots of Dobruja, staying in distrustful or outright hostile relations with the Republic of Genoa, it could not come into being any Genoese castle. It is unclear, what Genoese businesses would been protected by the post put on such a place, because sources do not inform us about any Genoese trade emporium in this neighbourhood.

The castle came into being in all probability in result of the activity of rulers of Dobruja, in period between 1362 and 1388, after capture of this terrains by Dobrotica, Bulgarian despot of Dobruja dependent from Byzantium. He led active policy directed against Genoese trade in Danube Delta.

One should to underline, that despots of Dobruja belonged to Byzantine cultural circle, about what it convinces not only the title used by them, but also the coins of Dobrotica and Ivanko bearing the legends in Greek language.

In Enisala we do not meet features characteristic for Genoese fortresses originating from 14 century built along the Black Sea coasts such as regular structure of stone blocks, towers put in constant distances, erected on the plan of rectangle, circle or semicircle, location of gates among two towers.

From the other hand we may find many characteristics of this castle in the fortresses from the territory of Bulgaria: irregular hexagonal towers (fortress in Shumen), gate in the neighbourhood of single tower as well as irregular structure of stone blocks (Kaliakra, one of the seats of Dobruja despots, as well as probably the castle in Matokhin).